

خدا، جهان و انسان در قرآن

پژوهشی در افعال الهی و آثار آن در جهان و زندگی انسان

دکتر محمدباقر سعیدی روشن

پاییز ۱۴۰۰

Saedi Roshan, Mohammad bagher

سعیدی روشن، محمدباقر، ۱۳۴۰-

خدا، جهان و انسان در قرآن: پژوهشی در افعال الهی و آثار آن در جهان و زندگی انسان / محمدباقر سعیدی روشن. — قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: دانشگاه آزاد اسلامی استان قم، ۱۴۰۰.

چهارده، ۳۷۰ص. — (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۸۹: قرآن پژوهی؛ ۸۲)

ISBN: 978-600-298-326-8

بها: ۷۰۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۳۴۷] ۳۵۴.

نمایه.

عنوان دیگر: پژوهشی در افعال الهی و آثار آن در جهان و زندگی انسان.

۱. خدا -- صفات -- جنبه های قرآنی. ۲. Qur'anic aspects -- Attributes -- God. ۳. هستی شناسی -- جنبه های قرآن، ۴. Qur'anic teaching -- Ontology. ۵. توحید -- جنبه های قرآنی. ۶. -- Tawhid (Unity of God). ۷. Qur'anic teaching * -- جبر و اختیار -- جنبه های قرآنی. ۸. Qur'anic teaching -- Free will and determinism. ۹. قضا و قدر -- جنبه های قرآنی. ۱۰. Qur'anic teaching -- Fate and fatalism. ۱۱. انسان -- آفرینش -- جنبه های قرآنی. ۱۲. Qur'anic teaching -- *Creation -- Human beings. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۵۹

BP۱۰۳/۱

۷۳۲۵۱۱۷

شماره کتابشناسی ملی

خدا، جهان و انسان در قرآن؛ پژوهشی در افعال الهی و آثار آن در جهان و زندگی انسان

مؤلف: محمدباقر سعیدی روشن (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه آزاد اسلامی استان قم

صفحه آرایشی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۰

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۷۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه آزاد اسلامی استان قم محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، دانشگاه آزاد اسلامی استان قم، ۰۲۵-۳۲۸۰۷۰۷۰

qom-iau.ac.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شوند و افزون بر ارتقای کمی و کیفی منابع درسی و جلوگیری از دوباره‌کاری، گامی در مسیر تولید دانش‌های مربوط برداشته شود؛ ازاین‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه آزاد اسلامی برای نیل به هدف یادشده، نخستین اثر مشترک خود را با عنوان «خدا، جهان و انسان در قرآن؛ پژوهشی در افعال الهی و آثار آن در جهان و زندگی انسان» به جامعه علمی کشور عرضه می‌گردد.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

این اثر به‌عنوان متن درس «افعال الهی» برای دانشجویان رشته الهیات (گرایش کلام امامیه) در مقطع دکتری و رشته‌های الهیات، کلام، و تفسیر موضوعی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری تدوین شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدباقر سعیدی‌روشن و نیز از ارزیابان محترم، دکتر عبدالمجید طالب‌تاش و حجج اسلام مرحوم دکتر محمد اسعدی و دکتر محمدتقی فعالی سپاسگزاری کند.

دانشگاه آزاد اسلامی استان قم

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

۱.....	سرآغاز
۲.....	اهداف
۲.....	ضرورت‌ها
۳.....	روش
۳.....	ویژگی‌ها
۴.....	تقدیر و سپاس

فصل ۱: مبادی، مفاهیم و قلمرو پژوهش

۵.....	۱-۱. موضوع پژوهش و مسائل آن
۶.....	۲-۱. هدف و ضرورت
۸.....	۳-۱. پرسش‌ها
۹.....	۴-۱. فرضیه‌ها
۹.....	۵-۱. پیشینه طرح مسئله
۱۰.....	۶-۱. پیشینه تحقیق مسئله
۱۱.....	۷-۱. روش و رویکرد
۱۲.....	۸-۱. ارکان چهارگانه توحید
۱۳.....	۹-۱. جهان هستی، فعل الله
۱۳.....	۱۰-۱. تفاوت نگرش علمی و نگرش عقلی-دینی به هستی
۱۴.....	۱۱-۱. افعال الهی، توحید افعالی
۱۴.....	۱۲-۱. عقل، فاعلیت مطلق خدا و توحید افعالی
۱۵.....	۱۳-۱. قرآن و مؤلفه‌های توحید افعالی
۱۵.....	۱۴-۱. خدای دائم الحضور و پیوسته در آفرینش
۱۶.....	۱۵-۱. هستی تجلی اوصاف کمال حق تعالی
۱۶.....	۱۶-۱. فاعلیت مطلق خدا، و نظام اسباب عالم
۱۷.....	۱۷-۱. فاعلیت مطلق خدا، نقش انسان در افعال خود

۱۷.....	۱۸-۱. تقدیر الهی، اختیار انسان.....
۱۸.....	۱۹-۱. قضا و قدر عینی خدا، نقش انسان در سرنوشت خود.....
۱۹.....	۲۰-۱. مبادی و مراتب فعل خداوند.....
۲۰.....	۲۱-۱. ویژگی‌ها.....
۲۰.....	۲۲-۱. قانون‌مندی افعال پروردگار.....
۲۰.....	۲۳-۱. افعال واجب، هدفمندی و غایت‌مداری.....
۲۱.....	۲۴-۱. هدف آفرینش جهان، و انسان.....

فصل ۲: جهان آفرینش، فعل آفریدگار یکتا

۲۳.....	مقدمه.....
۲۳.....	۱-۲. واقعیت هستی و چرایی آن.....
۲۴.....	۲-۲. منشأ پیدایش واقعیت‌ها.....
۲۴.....	۳-۲. مفهوم علت و اقسام آن.....
۲۵.....	۴-۲. وجود داشتن برای اشیا، ممتنع، واجب، یا ممکن؟.....
۲۶.....	۵-۲. ضرورت بالذات و بالغیر.....
۲۷.....	۶-۲. امکان ماهوی، امکان وجودی.....
۲۷.....	۷-۲. وجوب و ضرورت ممکن در پرتو علت.....
۲۹.....	۸-۲. هستی‌های نیازمند و وابسته.....
۳۰.....	۹-۲. آفریدگار یگانه.....
۳۱.....	۱۰-۲. یگانه مؤثر حقیقی در ایجاد هستی.....
۳۳.....	۱۱-۲. فاعل قریب همه پدیده‌ها.....
۳۴.....	نتیجه.....

فصل ۳: حضور خدا در متن هستی و آفرینش پیوسته

۳۷.....	مقدمه.....
۳۸.....	۱-۳. معمار باز نشسته، یا خدای حاضر؟.....
۳۸.....	۲-۳. امکان ذاتی، وابستگی پیوسته.....
۳۹.....	۳-۳. فقر وجودی و هویت تعلّقی.....
۴۱.....	۴-۳. هستی سیال و متجدّد الهوی، نیاز پیوسته به خدا.....
۴۳.....	۵-۳. تحلیل حقیقت علیت به تَشَان.....
۴۵.....	۶-۳. قرآن کریم، نیاز دائمی جهان به خدا.....
۴۶.....	۷-۳. قرآن، حضور فاعلی خدا در متن همه وقایع جهان.....
۴۹.....	۸-۳. قرآن و خدای قیوم عالم.....
۵۰.....	۹-۳. وجود بی‌تعیّن اشیا در علم واجب و صدور فیض.....
۵۰.....	۱-۹-۳. تحلیل عقلی.....

۵۲.....	۱۰-۳. آفرینش مستمر در بی‌زمان!
۵۵.....	۱۱-۳. جعل بسیط و آفریدگار موجودات ثابت و متغیر.
۵۶.....	نتیجه

فصل ۴: اوصاف واجب، افعال واجب

۵۹.....	مقدمه
۶۰.....	۱-۴. سنخیت علت و معلول
۶۱.....	۲-۴. شناخت اوصاف خدا
۶۲.....	۳-۴. تنزیه‌گرایی مطلق، مستلزم انکار خدا
۶۲.....	۴-۴. تفاوت اوصاف خدا و اوصاف آفریدگان
۶۳.....	۵-۴. عقل، شناخت اوصاف وجود
۶۴.....	۶-۴. متون دینی، حدود شناخت عقل
۶۵.....	۷-۴. عینیت صفات ذات با ذات
۶۶.....	۸-۴. مبنا و معیار شناخت صفات خدا
۶۷.....	۹-۴. قرآن و شناخت اوصاف حق
۶۹.....	۱۰-۴. صفات ذات، صفات فعل
۷۰.....	ذات الهی، مبدأ صفات فعل
۷۱.....	۱۱-۴. اسما و اوصاف، منشأ افعال
۷۲.....	۱۲-۴. برخی از اسما و اوصاف کمال حق
۷۲.....	۱-۱۲-۴. زنده زندگی‌بخش (حی)
۷۴.....	۲-۱۲-۴. توانایی که هستی را عیان کرد!
۷۵.....	۳-۱۲-۴. رازآگاه کائنات
۷۶.....	۴-۱۲-۴. بی‌نیاز بی‌نیاز!
۷۸.....	۵-۱۲-۴. رحمت بی‌پایان، افق‌های بیکران وجود
۷۹.....	۶-۱۲-۴. قیوم همه موجودات
۸۰.....	۷-۱۲-۴. محیط بر همه کرانه‌های وجود
۸۰.....	۸-۱۲-۴. قاهر و غالب
۸۱.....	۹-۱۲-۴. مالک ملک وجود
۸۳.....	نتیجه

فصل ۵: کارگردان هستی

۸۵.....	مقدمه
۸۵.....	۱-۵. دائماً او کردگار مطلق است!
۸۸.....	۲-۵. تدبیر و نظام به هم پیوسته علی-معلولی
۸۸.....	۳-۵. مدیریت و کارگردانی

۸۹.....	۴-۵. ربوبیت و تدبیر.....
۹۲.....	۵-۵. عناصر و مؤلفه‌های تدبیر.....
۹۴.....	۶-۵. ربوبیت تکوینی و تشریعی.....
۹۵.....	۷-۵. تدبیر و تقدیر (نظام سببی مسببی عالم).....
۹۷.....	۸-۵. عرش، کرسی و تدبیر.....
۹۷.....	۸-۱-۵. کرسی و مقام علم و تدبیر.....
۱۰۰.....	۸-۲-۵. عرش الهی و تدبیر نظام هستی.....
۱۰۲.....	۹-۵. تدبیر امور و هماهنگ‌سازی نقش‌ها.....
۱۰۵.....	۱۰-۵. خلق و امر، هر دو فعل خدا.....
۱۰۸.....	تجسم تدبیر خدا در زندگی موسی (علیه السلام).....
۱۰۹.....	تدبیر خدا در نوزادی.....
۱۱۰.....	۱۰-۱-۵. تفاوت داشتن یا نداشتن خلق و امر.....
۱۱۱.....	۱۱-۵. خدای وکیل و مدبّر.....
۱۱۲.....	۱۲-۵. نظام واحد جهان، مدیریت پروردگار یکتا.....
۱۱۳.....	۱۲-۱-۵. جهانی پیچ در پیچ با قوانین منظم.....
۱۱۵.....	۱۲-۲-۵. سیستم‌های تو در تو.....
۱۱۸.....	۱۲-۳-۵. نظام واحد جهان.....
۱۲۱.....	۱۳-۵. توحید ربوبی و نظام غائی جهان.....
۱۲۲.....	نتیجه.....

فصل ۶: توحید افعالی، نقش اسباب و اشیا

۱۲۵.....	مقدمه.....
۱۲۵.....	۶-۱. مفهوم توحید افعالی.....
۱۲۶.....	۶-۲. دلایل توحید افعالی.....
۱۲۶.....	۶-۲-۱. تحلیل عقلی.....
۱۲۷.....	۶-۲-۲. از منظر نگاه قرآن و سنت.....
۱۲۹.....	۶-۳. توحید افعالی و نظام سببی مسببی عالم.....
۱۲۹.....	۶-۴. توحید افعالی، قانون علیّت و تأثیر اشیا.....
۱۳۰.....	۶-۵. قرآن، فاعلیّت خدا یا تأثیر اشیا؟.....
۱۳۱.....	۶-۵-۱. قرآن کریم، علیّت و تأثیر اشیا.....
۱۳۲.....	۶-۶. رویکردها در فاعلیّت الهی و تأثیر اشیا.....
۱۳۲.....	۶-۶-۱. متکلمان اشعری و نفی نظام علیّت در جهان ممکنات.....
۱۳۳.....	نقد.....
۱۳۳.....	۶-۶-۲. متکلمان معتزلی.....
۱۳۴.....	نقد.....

۱۳۴.....	۶-۳. متکلمان و فیلسوفان امامیه، فاعلیت طولی
۱۳۵.....	بررسی
۱۳۵.....	۶-۴. نظام قانون‌مند جهان
۱۳۶.....	۶-۷. نظام مُقدَّرات، علت حقیقی و علل اعدادی
۱۳۶.....	۶-۸. راز اسناد دوگانه فعل به خداوند و اشیا
۱۳۸.....	۶-۹. نظام سِتّ الله
۱۳۹.....	۶-۱۰. علیّت، یا تَشَان و تجلّی
۱۳۹.....	۶-۱۱. دلایل و مبانی تفسیر علیّت و فاعلیت به تَشَان
۱۴۰.....	متون دینی و فاعلیت بالتجلّی
۱۴۲.....	۶-۱۲. چشم بر سبب، دل بر مُسَبَّب اسباب
۱۴۴.....	۶-۱۳. وحدت شهود، نه وحدت وجود
۱۴۴.....	نتیجه

فصل ۷: توحید افعالی و نقش انسان در افعال خویش

۱۴۷.....	مقدمه
۱۴۷.....	۷-۱. ظاهر دو دسته آیات
۱۴۹.....	۷-۲. ناتوانی در تحلیل توحید و تنزیه، تکوین و تشریع
۱۵۰.....	۷-۳. توحید محوری و جبرگرایی
۱۵۰.....	۷-۳-۱. حدیث‌گرایان، فاعلیت مطلق خدا و انکار نقش انسان
۱۵۲.....	۷-۳-۲. رویکرد کلامی و جبر دینی
۱۵۳.....	۷-۳-۳. بررسی رویکرد جبری
۱۵۳.....	۷-۳-۳-۱. تحلیل فاعلیت مطلق خدا و نفی جبر
۱۵۵.....	۷-۳-۳-۲. قرآن کریم، نقش سببی انسان در سرنوشت خود
۱۵۶.....	۷-۳-۳-۳. خلط میان انواع هدایت و اضلال
۱۵۷.....	۷-۳-۳-۴. هدایت تکوینی خاص و نقش سببی انسان در جلب آن
۱۵۸.....	۷-۳-۳-۵. نفی اضلال بدوی از سوی خدا
۱۶۰.....	۷-۴. تنزیه‌محوری و تفویض‌گرایی دینی
۱۶۱.....	۷-۴-۱. تحلیل پدیده امکانی، استحاله تفویض
۱۶۳.....	۷-۴-۲. تمایز اراده تکوینی با اراده تشریعی
۱۶۴.....	۷-۴-۳. تفویض اومانستی و فضاحت آن
۱۶۵.....	۷-۵. رویکرد حکمی شیعی، فاعلیت مستقل خدا و فاعلیت مأذون انسان
۱۶۹.....	۷-۶. مظاهر هستی، وجه ربی، وجه خلقی
۱۶۹.....	نتیجه

فصل ۸: تقدیر و قضای علمی خداوند

۱۷۱	مقدمه.....
۱۷۲	۱-۸. ضرورت فهم قضا و قدر.....
۱۷۳	۲-۸. قرآن، قضا و قدر الهی و اختیار انسان.....
۱۷۴	۳-۸. ماهیت مسئله قضا و قدر.....
۱۷۵	۴-۸. دیدگاه‌ها.....
۱۷۵	۵-۸. مفهوم قضا و قدر.....
۱۷۷	۶-۸. تحلیل عقلی قضا به ضرورت، و قدر به امکان.....
۱۷۹	۷-۸. قضا و قدر علمی.....
۱۸۱	۸-۸. قضا و قدر عینی.....
۱۸۳	۹-۸. قرآن کریم و قضای الهی.....
۱۸۴	۱۰-۸. قضا و قدر، همسویی برهان و قرآن، عقل و وحی.....
۱۸۷	۱۱-۸. علم خدا به تقدیر انسان (سرنوشت) از مجرای علل خود.....
۱۸۹	نتیجه.....

فصل ۹: قضا و قدر عینی خداوند، اراده انسان در سرنوشت خود

۱۹۱	مقدمه.....
۱۹۲	۱-۹. قضا و قدر الهی، نقش انسان.....
۱۹۳	۲-۹. قضا و قدر عینی، اختیار انسان.....
۱۹۴	۳-۹. ماهیت اختیار و فعل اختیاری.....
۱۹۵	۴-۹. قضای الهی، ضرورت‌دهنده همه هستی‌ها.....
۱۹۶	۵-۹. قدر و قضای خدا، امکان و ضرورت اشیا.....
۱۹۷	۶-۹. استناد فعل به خدا و انسان.....
۱۹۸	۷-۹. اراده انسان، وابسته به اراده خدا.....
۲۰۰	۱-۷-۹. تمایز وجود و فعالیت انسان از دیگر موجودات.....
۲۰۰	۲-۷-۹. ماهیت اراده.....
۲۰۱	۳-۷-۹. فعالیت ارادی انسان.....
۲۰۲	۴-۷-۹. مقدمات فعل اختیاری.....
۲۰۳	۸-۹. تعدد قضا و قدر.....
۲۰۵	۹-۹. راز تعدد قضا و قدر در عالم طبیعت.....
۲۰۶	۱۰-۹. موطن قضا و قدر حتمی و غیر حتمی.....
۲۰۷	۱۱-۹. چگونگی تغییرپذیری قضا و قدر.....
۲۱۰	۱۲-۹. عوامل اثرگذار در جهان.....
۲۱۱	۱۳-۹. نقش انسان در دایره هستی.....
۲۱۴	۱۴-۹. کتاب محو و اثبات.....

۲۱۷.....	۱۵-۹. انسان و سرنوشت تغییرپذیر.....
۲۱۹.....	۱۵-۹. عوامل معنوی در زندگی انسان.....
۲۲۱.....	۱۶-۹. سعادت و شقاوت.....
۲۲۳.....	نتیجه.....

فصل ۱۰: مبادی و مراتب فعل الهی

۲۲۵.....	مقدمه.....
۲۲۶.....	۱-۱۰. تحلیل عقلی مبادی فعل خدای متعال.....
۲۲۷.....	۲-۱۰. متون دینی و مبادی فعل حق.....
۲۲۸.....	۳-۱۰. فعل الهی و علم.....
۲۳۱.....	۴-۱۰. اذن الهی و افعال حق.....
۲۳۳.....	۵-۱۰. افعال الهی، منوط به مشیت حق.....
۲۳۴.....	۱-۵-۱۰. مشیت خداوند، مشیت انسان.....
۲۳۵.....	۶-۱۰. اراده و افعال الهی.....
۲۳۸.....	۱-۶-۱۰. اراده ذاتی و اراده فعلی.....
۲۳۹.....	۲-۶-۱۰. اراده تکوینی و تشریعی.....
۲۳۹.....	۳-۶-۱۰. مشیت و اراده.....
۲۴۰.....	۴-۶-۱۰. اراده انسان در طول اراده خدا.....
۲۴۰.....	۷-۱۰. تعیین حدود و تقدیر اشیا.....
۲۴۲.....	۱-۷-۱۰. قضای الهی یا ایجاب و تحتم پدیده‌ها.....
۲۴۳.....	۲-۷-۱۰. تحلیلی بر علم، اراده، قضای الهی و وقوع شرّ در جهان.....
۲۵۰.....	نتیجه.....

فصل ۱۱: ویژگی‌های فعل الهی

۲۵۳.....	مقدمه.....
۲۵۳.....	۱-۱۱. فعل حق، تنها منوط به اراده.....
۲۵۵.....	۲-۱۱. یکتا و درنگ‌ناپذیر.....
۲۵۶.....	۳-۱۱. بدیع است.....
۲۵۷.....	۴-۱۱. فاعل مطلق و بلا منازع.....
۲۵۷.....	۵-۱۱. میز از ماده و ابزار.....
۲۵۸.....	۱-۵-۱۱. زمان و مکان، همزاد ماده.....
۲۵۹.....	۶-۱۱. تجلّی و ظهور.....
۲۶۱.....	۷-۱۱. نظام احسن جهان.....
۲۶۱.....	۱-۷-۱۱. تحلیل عقلی.....
۲۶۱.....	۲-۷-۱۱. نگرش قرآن کریم.....

۲۶۳.....	۱۱-۷-۳. بهترین نظام و مسئله شرور
۲۶۴.....	۱۱-۷-۴. عالم ماده، لوازم آن
۲۶۵.....	۱۱-۸. استواری و اتقان
۲۶۶.....	۱۱-۹. قانون‌مندی
۲۶۷.....	۱۱-۱۰. پرسش‌ناپذیر است
۲۶۹.....	۱۱-۱۰-۱. سه، فعل خدا خود حق، نه مطابق با حق
۲۷۰.....	۱۱-۱۰-۲. فعل خدا ملازم با مصلحت، نه تابع مصلحت
۲۷۲.....	نتیجه

فصل ۱۲: قانون‌مندی افعال الهی و نظام قانون‌مند جهان

۲۷۳.....	مقدمه
۲۷۳.....	۱۲-۱. مفهوم قانون
۲۷۴.....	۱۲-۲. مفهوم و مبنای قانون‌مندی
۲۷۶.....	۱۲-۳. اراده خدا، منشأ قوانین تکوینی
۲۷۷.....	۱۲-۴. قرآن و قانون‌مندی فعل خداوند
۲۷۸.....	۱۲-۵. قوانین عام جهان، قوانین عالم انسانی
۲۷۹.....	۱۲-۶. قانون‌مندی، قدرت و اختیار خدا
۲۸۰.....	۱۲-۷. استثنا، تصادف و امور پیش‌بینی‌ناپذیر!
۲۸۳.....	۱۲-۷-۱. بررسی و نقد
۲۸۵.....	۱۲-۷-۲. دنیای ناشناخته‌ها، نفی علیت!
۲۸۵.....	۱۲-۸. قوانین و سنن الهی، ویژگی‌ها
۲۸۶.....	۱۲-۸-۱. حسن و کمال
۲۸۶.....	۱۲-۸-۲. فراگیری و جهان‌شمولی
۲۸۶.....	۱۲-۸-۳. حتمیت و تخلف‌ناپذیری قوانین تکوینی
۲۸۶.....	۱۲-۸-۴. پایداری و تغییرناپذیری
۲۸۷.....	۱۲-۸-۵. موزون و عادلانه بودن
۲۸۷.....	۱۲-۹. قوانین و سنن الهی در آفرینش
۲۸۸.....	۱۲-۹-۱. آفرینش، براساس علل شیء
۲۸۸.....	۱۲-۹-۲. کشش موجودات به سوی هدف حیات (هدایت عامه)
۲۸۹.....	۱۲-۹-۳. سنت تشریع و هدایت خاصه
۲۸۹.....	۱۲-۹-۴. فناپذیری حیات دنیوی
۲۹۰.....	۱۲-۱۰. سنن الهی در هدایت خاص انسان
۲۹۰.....	۱۲-۱۰-۱. هوشمندی جهان نسبت به نیک و بد انسان
۲۹۲.....	۱۲-۱۰-۲. امداد عمومی
۲۹۳.....	۱۲-۱۰-۳. عنایت و پشتیبانی ویژه صالحان

۲۹۴.....	۱۲-۱۰-۴. سلب عنایت و به خود وانهادن ناصالحان
۲۹۵.....	۱۲-۱۰-۵. آزمایش و ابتلا
۲۹۶.....	۱۲-۱۰-۶. رفتار انسان، تأثیر در جهان
۲۹۸.....	۱۲-۱۰-۶-۱. قرآن، شعاع عمل انسان
۲۹۹.....	۱۲-۱۰-۷. رفتار انسان، تأثیر در جامعه
۳۰۰.....	۱۲-۱۰-۸. شکران و کفران، فزونی و زوال نعمت‌ها
۳۰۱.....	۱۲-۱۰-۹. امهال، املا، استدراج و استیصال
۳۰۲.....	۱۲-۱۰-۱۰. گشوده بودن باب رحمت خدا
۳۰۳.....	۱۲-۱۰-۱۱. تکفیر، حبط
۳۰۴.....	۱۲-۱۰-۱۲. فسق، فساد، عصیان، آثار و نتایج آنها
۳۰۵.....	نتیجه

فصل ۱۳: فعل الهی، هدفمندی و حکیمانی

۳۰۷.....	مقدمه
۳۰۸.....	۱۳-۱. مفهوم هدف
۳۰۹.....	۱۳-۲. هدفمندی فعل، هدفمندی فاعل
۳۱۰.....	۱۳-۳. هدفمندی فعل مجزوات
۳۱۰.....	۱۳-۴. مفهوم هدفمندی در فعل خداوند
۳۱۱.....	۱۳-۵. عقل و هدفمندی فعل خدا
۳۱۲.....	۱۳-۵-۱. علم، اختیار، حُب کمال
۳۱۴.....	۱۳-۵-۲. قرآن، خدای غنی، خدای حکیم
۳۱۶.....	۱۳-۶. هدف میانی، هدف نهائی
۳۱۷.....	۱۳-۷. غرض و هدف فاعل
۳۱۸.....	۱۳-۸. قرآن و غایت‌مندی فعل خدا
۳۱۸.....	۱. حق بودن
۳۱۹.....	۲. باطل نبودن آفرینش
۳۱۹.....	۳. تنزه آفرینش از لعب و سرگرمی
۳۱۹.....	۴. عبث نبودن فعل خدا
۳۲۰.....	۵. بیان هدف آفرینش برخی موجودات
۳۲۰.....	افعال تشریعی، زمینه برای کمال انسان
۳۲۱.....	۱۳-۹. هماهنگی و غایت‌مندی جهان، غایت‌مندی فعل خدا
۳۲۲.....	۱۳-۱۰. نظام کیهانی، نمایش نظم و هماهنگی
۳۲۳.....	۱۳-۱۰-۱. لحظاتی درنگ در راز کائنات
۳۲۴.....	۱۳-۱۰-۲. آیا هماهنگی نیست؟
۳۲۷.....	۱۳-۱۱. کاروان پویای جهان و مقصد آن

۳۲۸.....	۱۲-۱۳. پرسش ناپذیری فعل خدا، ناهدف‌مندی؟
۳۲۹.....	نتیجه

فصل ۱۴: هدف آفرینش جهان و انسان

۳۳۱.....	مقدمه
۳۳۱.....	۱-۱۴. هدف فاعل و خالق
۳۳۲.....	۲-۱۴. هدف فعل و مخلوق
۳۳۲.....	۳-۱۴. راز آفرینش جهان مجردات
۳۳۳.....	۴-۱۴. راز آفرینش عالم ماده و جهان طبیعت
۳۳۴.....	۵-۱۴. تلازم موجود مُختار و جهان مادی
۳۳۵.....	۶-۱۴. همه پدیده‌ها در خدمت انسان
۳۳۶.....	۷-۱۴. باز تحلیل هدف آفرینش جهان طبیعت
۳۳۷.....	۸-۱۴. چپستی هدف آفرینش انسان
۳۳۸.....	۱-۸-۱۴. غایت زندگی انسان
۳۳۹.....	۲-۸-۱۴. فوز و فلاح، غایت حیات انسان
۳۴۱.....	۳-۸-۱۴. اهداف میانی حیات انسان
۳۴۱.....	۱-۳-۸-۱۴. علم و معرفت
۳۴۱.....	۲-۳-۸-۱۴. شکر، عبادت و تقوا
۳۴۲.....	۳-۳-۸-۱۴. آزمایش
۳۴۳.....	۹-۱۴. انسان، ظهور خلافت الهی در زمین
۳۴۴.....	۱۰-۱۴. باز تحلیل اهداف آفرینش انسان
۳۴۵.....	نتیجه

۳۴۷.....	منابع
----------	-------

نمایه‌ها

۳۵۵.....	نمایه آیات
۳۶۲.....	نمایه روایات
۳۶۷.....	نمایه اصطلاحات

سرآغاز

ای همه هستی ز تو پیدا شده ...

خداوند چه نسبتی با جهان و انسان دارد؟ آیا خدا فاعل اوّل جهان است که پس از ایجاد عالم، نه او را با جهان کاری است و نه جهان را به او نیازی؟ یا آنکه آفریدگار عالم، پیوسته حضور فاعلی در جهان دارد و آفرینش و تدبیر جهان و انسان، حقیقتی مستمر است؟ اینها پرسش‌هایی دشوارند که از دیرباز اندیشه متفکران متأله را به خود معطوف کرده‌اند. چنان‌که فهم و تبیین معنای «فعل خدا» از چالش‌های کلام جدید غرب است؛ آیا آفریننده جهان، تنها نظاره‌گری است که از دور جریان تاریخ را مشاهده می‌کند؟ یا آنکه خدای جهان پیوسته با حوادث جهان، و حیات انسان در ارتباط است؟ وانگهی اگر خداوند همه کاره عالم است و در همه حوادث جهان حضور فاعلی دارد؛ در این صورت اشیا چه نقشی دارند؟ نظم و قانون عالم چه می‌شود؟ انسان در این میان چه جایگاهی دارد؟ بدین‌رو، فعل آفرینش و نسبت خدا با جهان و انسان، یک رشته مسائل اساسی در حوزه متافیزیک و الهیات را در میان می‌کشد که نیازمند تأمل اساسی است.

مسئله فاعلیت و علیت واجب، وابستگی ممکن به واجب در حدوث، فاعلیت و خلق مدام، و نیاز ذاتی ممکن به واجب در بقا و حضور پیوسته خدا در متن هستی، سنخیت معلول با علت، تناسب اوصاف خدا با افعال او، ربوبیت و کارگردانی خدا بر کائنات، نسبت فاعلیت مطلق واجب یا توحید افعالی، با نظام علیّ معلولی و نقش اشیا، تقدیر و علم پیشین الهی، با اختیار انسان، قضا و قدر عینی خدا و نقش انسان در تعیین سرنوشت خود، مبادی و مراتب فعل خدا، ویژگی‌های فعل حق تعالی و تمایز آن با فعل مخلوقات، قانون‌مندی افعال خدا، هدفمندی،

حکیمانگی و غایت‌مندی فعل پروردگار (هدف فاعل)، و سرانجام، هدف آفرینش جهان و انسان، و هدف غائی جهان (هدف فعل)، مسائل دوازده‌گانه این دفتر را تشکیل می‌دهند.

اهداف

یک، این پژوهش بر آن است تا به اندازه‌وسع خود، نگرش قرآن را در نسبت خدا و جهان و انسان به تصویر کشد و آشکار سازد که چگونه خدا هم مُحدِّث جهان است و هم مُبْقٰی آن، هم خالق عالم است، و هم مدبِّر آن؛

دو، تبیین نسبت فاعلیت مطلق خدا و نقش اشیا، هدف دیگر این پژوهش است؛ سه، رمزگشایی از این حقیقت برین که توحید افعالی و همه‌کاره بودن خدا، تقدیر پیشین و قضای الهی، معارضه‌ای با نقش انسان و اراده وی در تعیین سرنوشت خود ندارد، و تقدیر الهی بر آن است که سرنوشت انسان، با اراده خود او تعیین یابد؛

چهار، تبیین قانون‌مندی فعل خدا، ماهیت و منشأ آن، و چند و چون سنن (قضا و قدرها) الهی در آفرینش و تدبیر جهان؛

پنج، تبیین غایت‌مندی و حکیمانگی افعال حق تعالی و بیان هدف آفرینش جهان و انسان از منظر قرآن کریم؛

شش، اهتمام بر تعمیق این حقیقت که باور به تقدیر و تدبیر خدا و حضور فاعلی او در همه حوادث عالم، و اذعان به نظام قانون‌مند سببی مسببی فعل الهی، سبب تربیت انسانِ ترازِ مطلوب قرآن، و زمینه‌ساز تمدن نوین اسلامی خواهد بود.

ضرورت‌ها

آشکار است که فهم و تحلیل این مسائل، آثار معرفتی و رفتاری و پیامدهای بنیادینی در حیات و منش فرد و جامعه خدا باور دارد. تحلیل صحیح این مسائل، راهگشای زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان، و سبب رشد و نشاط انسان موحد، و رقای دنیا و سعادت عقبای جامعه ایمانی می‌شود و فهم ناستوار این مسائل، به یأس و رکود، و انحطاط دنیوی و خسران اخروی میانجامد. وقتی انسان به این معرفت و باور برسد که نظام هستی با همه اجزا و عناصر خود، تحت تدبیر مشیت الهی و براساس رحمت و حکمت، قانون‌مند و هدفدار، ایجاد و اداره می‌شود، بیش و کُش وی در مسیر توحید صورت‌بندی می‌شوند. بر این فرض، انسان نگاه

استقلالی به هیچ یک از اسباب عالم نداده، کارایی همه چیز را منوط به اذن خدا می‌بیند. چنین انسانی، تنها خدا را نقش‌آفرین می‌بیند و بر او تکیه دارد، از او استعانت می‌جوید و به مثابه عامل الهی و مظهر وجود خدا، در جهت گسترش رحمت حق، می‌کوشد.

روش

جنس این پژوهش از سنخ مسائل کلامی است. این مسائل در اساس، جنبه عقلی داشته، نیازمند تحلیل عقلی‌اند. از این‌رو، ناگزیر در بررسی مسائل یاد شده، نخست بر مبانی عقلی آنها اهتمام شده، تا زمینه لازم برای فهم و تبیین رویکرد قرآن کریم تسهیل شود. عقل با تحلیل اوصاف و اسمای کمال واجب تعالی، هم وجود بی‌صورت اشیا پیش از حدوث در علم باری را تبیین می‌کند، هم پیدایش و بقای ذوات امکانی و وجودهای نیازمند به واجب را به اثبات می‌رساند و بر آفرینش خدا در گذشته و حضور فاعلی خدا در حال، تأکید می‌ورزد. منطق استوار عقل برهانی و وحی قرآنی، با تبیین این حقیقت که خدا کیست و در جهان چه می‌کند؟ هم، پاسخی مستدل از پدیده پیدایش مستمر حوادث و نسبت متغیر به ثابت می‌دهد، هم، تبیینی معقول از سرشت غایت خدا، ارائه می‌کند و این رهیافت با شرح فعل حق و غایت‌مندی هستی، حیات جهان و انسان را معنادار می‌سازد.

ویژگی‌ها

برخی ویژگی‌های این پژوهش را می‌توان چنین برشمرد:

یک، رویکرد مسئله‌شناختی به مسائل گوناگون حوزه «فعل آفرینش خدا» و نسبت آفریدگار هستی با جهان و انسان؛

دو، رویکرد ایجابی به مسائل حوزه افعال الهی، و ورود حداقلی به نقد آرا؛

سه، اتکا بر مبانی بین عقلی و محکم قرآنی نسبت به مسائل قلمرو افعال الهی؛

چهار، رویکرد هدایتی تربیتی و نگاه تمدنی در بینش و منش انسان موحّد و جامعه‌باورمند به

تقدیر و تدبیر خدا و حضور فاعلی او در همه حوادث، و نظام قانون‌مند سببی مسببی فعل الهی.

تقدیر و سپاس

و سرانجام، خدای بزرگ را بی نهایت سپاس که این بنده را توفیق داد تا بر آستان آیات توحیدی حضرت حق بنشینم، چگونگی پیوند مستمر آفریدگار هستی با جهان و انسان را ادراک کنم، توحید افعالی حق و نقش اسباب جهان را بسنجم، تقدیر پیشین حق و قضای عینی خدا را در متن اراده و اختیار انسان بنگرم، نظام جهان را قانون مند تحلیل کنم و افعال خدا را در معیت با حکمت و مصلحت و عین حق بنگرم و آفرینش جهان را غایت مند، و زندگی انسان را معنادار ببینم. همچنین از گروه قرآن پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که زمینه انجام این پژوهش را فراهم آورد و همه کسانی که در انجام این دفتر مرا یاری کردند قدردانی می کنم. از فرهیختگان ارجمند، جناب حجت الاسلام آقای دکتر فعالی و جناب حجت الاسلام آقای دکتر اسعدی، به پاس ملاحظات ارزشمندشان، تقدیر ویژه دارم.

کریم، به رزق تو پرورده ایم	به انعام و لطف تو خو کرده ایم
تو دانی ضمیر زبان بستگان	تو مرهم نهی بر دل خستگان
تو یک نوبت ای ابر رحمت بیار	که در پیش باران، نپاید غبار

محمدباقر سعیدی روشن

شهر مقدس قم

۱۲ اسفند ۱۳۹۷ / ۲۵ جمادی الثانیه ۱۴۴۰

فصل ۱

مبادی، مفاهیم و قلمرو پژوهش

در این فصل برای آشنایی با مضمون این پژوهش، برخی مبادی، مفاهیم و قلمرو حوزه پژوهش مرور می‌شوند.

۱-۱. موضوع پژوهش و مسائل آن

موضوع افعال الهی و ماهیت رابطه خدا با جهان، یک رشته مسائل به شرح ذیل دارد که نیازمند بررسی عقلی برهانی و نقلی قرآنی‌اند: ۱. مسئله فاعلیت و علیت واجب و نیازمندی و وابستگی همه حوادث و ممکنات به علت، در پیدایش؛ ۲. فاعلیت و خلُق مدام و حضور پیوسته خدا در متن هستی و نیاز دائمی ممکن الوجود به واجب الوجود، در بقا؛ ۳. سنخیت معلول با علت و اثر با مؤثر، و تناسب اوصاف کمالی واجب با فعل او؛ ۴. ربوبیت و کارگردانی خدا، افزون بر آفرینش موجودات؛ ۵. نسبت فاعلیت مطلق و فراگیر الهی، یا همان توحید افعالی، با نقش اسباب و نظام علیّ معلولی و تأثیر اشیا؛ ۶. قضا و قدر و علم پیشین الهی، و جایگاه اختیار انسان؛ ۷. تقدیر و قضای عینی خدا و نقش انسان در تعیین سرنوشت خود؛ ۸. مبادی و مراتب فعل خدای متعال؛ ۹. ویژگی‌های فعل الهی و تمایز اساسی آنها با فعل دیگر اشیا؛ ۱۰. نظام‌مندی و قانون‌مندی فعل خدای تعالی، یا ضابطه‌ناپذیری فعل خدا؛ ۱۱. هدف‌مندی و حکیمانه بودن و علت غائی داشتن فعل پروردگار عالم، یا علت غائی نداشتن (هدف فاعل)؛ ۱۲. هدف داشتن یا نداشتن آفرینش جهان و انسان و هدف غائی جهان (هدف فعل).

این مسائل، البته هر یک در ذات خود مسائل فرعی دیگری را به همراه دارد که درخور مطالعه و تأمل‌اند. این دست مسائل الهیاتی، از دشوارترین مسائل فکری اعتقادی است که با

فعل الهی و توحید افعالی گره خورده است و تبیینی حکمی مبتنی بر مبانی استوار عقلی را می‌طلبد. فهم درست این مسائل می‌تواند آثار معرفتی و رفتاری و پیامدهای بسیار درخوری را در فرد و جامعه خداپاور بر جا گذارد. تحلیل صحیح این مسائل می‌تواند راهگشای مسلمانان در زندگی فردی و اجتماعی شده، نشاط و آرامش انسان و رقای دنیا و سعادت عقبای وی را در پی داشته باشد. همچنان که فهم ناصواب این مسائل می‌تواند سبب یأس و رکود و انحطاط دنیا و شقاوت آخرت انسان گردد.

۲-۱. هدف و ضرورت

توحید افعالی و نسبت فاعلیت مطلق الهی نسبت به همه حوادث جهان، با مسئله «علیت» و ضرورت نظام سببی مسببی، نقطه مشترک علم (به غرض تفسیر پدیده‌ها و پیش‌بینی)، فلسفه (به غرض تبیین نظام علّی و غائی عالم)، و دین (به غرض فهم، باور و کنش توحیدی) است. این نقاط تلاقی، البته پیچیدگی تحلیل صحیح این مسائل را افزون می‌سازد. در این میان، دین به‌ویژه برای شناخت فاعلیت خدا، قضا و قدر، ماهیت نظام موجودات، و نقش و تأثیر آنها، به‌ویژه انسان و هدف‌مندی فعل خدا و علت غائی آفرینش جهان و انسان، ناگزیر به تحلیل دقیق آنهاست. بی‌گمان باور به نقش خدا در کارگاه هستی، تأثیری بی‌بدیل بر اندیشه و رفتار و زندگی فردی و اجتماعی انسان موحد بر جا می‌گذارد. با این وصف، این مسئله آن‌گونه که بایسته است همه جانبه، و پیراسته تبیین نیافته است. انسان در هر لحظه و در هر جا پیوسته افعال و آثار خدا را در وجود خود و آفاق عالم می‌بیند، با این همه، گویی خالق این آثار و گرداننده این سازوکار و نظام بزرگ و پیچیده را نمی‌بیند. این نگاه طبیعت‌گرایانه به هستی در تحلیل قرآن، نگاهی غافلانه و غیر انسانی ارزیابی می‌شود (اعراف، ۱۷۹). نگرش هوشمندانه به جهان، نگاهی آیه محور به عالم است که هر ذره آن، صدها نشان از آن بی‌نشان دارد (فصلت، ۵۳). قرآن کریم، در بیشتر تعبیرهای خود، بر حضور خدا به‌عنوان یک واقعیت اصیل در همه رخدادهای جهان تأکید و توجه می‌کند. با این وصف، چرا مسئله حضور خدا در باور و کردار و جهت‌گیری راهبردی مسلمانان، نسبت به هستی و حوادث گوناگون طبیعی، تحولات اجتماعی و زندگی فردی ایشان، کارکرد مناسب خود را بر جای نگذاشته است؟ یکی از دلایل این امر، خلأ تبیین صحیح حضور فعال خدا در تک‌تک حوادث این جهان از طریق نظامی است که همه اجزای

مجموعه‌های آن هماهنگ و منسجم در راستای رسیدن به غایاتی هوشمندانه، با یکدیگر همکاری دارند. مسئله فاعلیت خدا در متن هستی، در میان مسلمانان شاهد تفسیرهایی شد که قادر نبودند وفاق میان فاعلیت خدا و نظام اسباب را تحلیل کنند. به همین دلیل، این تفسیرها، به افراط یا تفریط فروغلتیدند.

قرائت اشعری از فاعلیت خدا و توحید افعالی، با استناد به «لَا مُؤَثَّرَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ»، قادر مطلق، فعال مایشاء، (رازی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۵۷-۲۶۰) و مُرید کائنات (۱۳۷۰، ج ۸، ص ۱۷۳)، نفی هر نوع غرض در فعل او (شریف، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۳۳۴) و سلب هرگونه تأثیر از موجودات و نفی نظام سببی مسببی، تفسیر علیت طبیعی به مقارنت، و اطلاق «عادت الله» به جای «سنته الله» (ایجی، ۱۳۷۰، ج ۸، ص ۲۴۱-۲۴۳؛ غزالی، ۱۳۷۷ق، ص ۲۳۸-۲۳۹) و دخالت مستقیم خدا در همه رخدادهای جهان و افعال انسان و تفسیر فعل انسان به مثابه مخلوق خدا و نقش انسان به عنوان کاسب عمل، و جبری بودن افعال انسان را به نمایش گذاشت. این تفسیر از افعال حق و قضا و قدر الهی، انگیزه هرگونه تغییر و تحول فردی و اجتماعی و حرکت مثبت برای رشد و ارتقای مادی و معنوی را از ریشه سوزاند و پیامدهای تلخ و جبران‌ناپذیری را نصیب جامعه اسلامی ساخت.

همچنان که قاعده «نفی صفات»، به زعم تنزیه حق و باور به قَدَر، نفی توحید افعالی و تفویض معتزلی، (قدری‌گری) به انگیزه دفاع از عدل، و فروکاستن نقش خدا در احوادث فعل واحدی که در کمون و بروز است، با شباهتی تمام عیار به ساعت ساز لاهوتی نیوتن، به نفی حضور خدا از همه امور جهان و پذیرش نقش ارباب متفرق به جای خدای یکتا انجامید و مخاطراتی افزون‌تر از شرک جَلّی را بهره مسلمانان کرد.

در این حال، اما پژوهشگران شیعی با الهام از هدایت امامان معصوم (علیهم‌السلام) و استضائه از عقل ربّانی، گزاره خردمندانه «لا جبر ولا تفویض، بل امر بین الامرین» را به مثابه طریق حل فاعلیت و مشیت مطلق خدا و تأثیر نقش همه وسائط در پرتو اذن الهی ارائه دادند. آری، توحید راستین قرآن و خدای همیشه حاضر و فاعل مطلق و حکیم آن، می‌توانست پشتوانه همیشگی مسلمانان و راز و رمز موفقیت و عزت، مدنیت و رشد، آرامش و امنیت، رحمت و برکت، و گشایش و سعادت باشد؛ زیرا خداوند به ایشان گوشزد فرموده بود که: «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُخْلِصْكُمْ مِنْ يَدِ الْأَعْدَاءِ...» (محمّد، ۷)، «إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا» (حج، ۳۸)، «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ

اتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ...» (اعراف، ۹۶) و...؛ اما این همه، جز در برهه‌ای اندک اتفاق نیفتادند؛ زیرا مسلمانان به جای فهم صحیح قرآن، گرفتار منیت و کژتابی از مصدر وحی، و آسیب در فهم و عمل به قرآن شدند و نتیجه آن، ناکامی و ذلت، عقب ماندگی و انحطاط، منع رحمت و برکت حق، ناآرامی و ناامنی، بدبختی و شقاوت بود که دامنگیر جوامع اسلامی گردید. امروز نیز راه برون رفت جوامع اسلامی از همه دشواری‌های فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، بازگشت به قرآن و فهم صحیح و عمل صادقانه به این راهنمای صادق مصدق است. این پژوهش، چنین آرزویی را بسر دارد و چنین هدفی را قصد می‌کند، و امید دارد که بتواند ذره‌ای از حضور آفریدگار همیشه فیض بخش و کارگردان همه صحنه‌های هستی را رازگشایی کند و گامی در راستای پیش‌رانی جوامع اسلامی به آستان توحید قرآنی بردارد.

۱-۳. پرسش‌ها

- رابطه خدا و جهان هستی چگونه است؟
- آیا خداوند جهان را آفریده و جهان، دیگر نیازی به خدا ندارد و خدا نیز تصرفی در کار جهان نخواهد داشت؟ یا اینکه نسبت خدا با عالم هستی، نسبت فیض جاری و خلق مُدام است و جهان بی‌پیوند با خدا، دوام و بقا نخواهد داشت؟
- افعال واجب الوجود چه نسبتی با اوصاف کمال او دارد؟ آیا موجودات عالم با صفات حق سنخیتی دارند؟
- فاعلیت مطلق و تأثیر مستقیم خدا در همه حوادث و توحید افعالی، چه نسبتی با نظم و نظام اسباب و نقش اشیا دارد؟
- اگر همه پدیده‌ها، و از جمله اراده انسان نیز مشمول اراده خدایند، در این صورت، نقش انسان در افعال و سرنوشت خود چه می‌شود؟
- مبادی و مراتب فعل خداوند کدام‌اند؟
- آیا می‌توان افعال خدا را واجد ویژگی‌هایی متمایز از افعال دیگر موجودات دانست؟
- آیا افعال خدای تعالی قانون‌مند بوده و براساس سنی پایدار جریان دارد؟ یا فاقد هر نوع ضابطه و رویه است؟ اگر قانون‌مند است، منشأ این قانون کجاست؟
- آیا افعال خدای متعال، هدف‌مند است، اگر چنین است، هدف افعال خدا چیست؟
- هدف غائی آفرینش جهان و نیز هدف آفرینش انسان چیست؟

۴-۱. فرضیه‌ها

- رابطه واجب تعالی با عالم ممکنات، رابطه فاعلیت تام، ایجاد و خلق مدام و تدبیر مستمر است.
- افعال حق تعالی، نشئت یافته از اوصاف و کمالات ذات واجب است.
- فاعلیت الهی مستقل و ذاتی است، ولی تأثیر موجودات، افاضه واجب و در طول فاعلیت حق، یا از شئون وجود خدا و به اذن الله است نه مستقل.
- افعال حق دارای مبادی و مراتب و برخوردار از ویژگی‌های خاصی است.
- جهان هستی براساس سنت و نظام قانون‌مند الهی تکوین یافته و اداره می‌شود.
- فعل خدای تعالی هدف‌مند بوده، آفرینش جهان و انسان، چنان‌که دارای علت فاعلی است، علت غائی نیز دارد.

۵-۱. پیشینه طرح مسئله

نقطه آغاز فحوص علمی در زمینه ارتباط خدا با جهان و انسان و مفهوم‌شناسی افعال الهی و توحید افعالی، همه ریشه در مباحثات تفسیری-کلامی تابعین دارد. منشأ اصلی طرح این سطح مسائل الهیاتی در وهله نخست، خود قرآن کریم بوده است. قرآن بر حضور و فاعلیت دائم خدا در جهان و تک‌تک پدیده‌های آن، تأکید و اراده مطلق و مشیت نافذ خدا در همه آفاق هستی را بیان می‌کند. قرآن، یگانه مؤثر حقیقی عالم را خدا معرفی کرد: «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» (رعد، ۱۶)؛ مسئله آفرینش مدام هستی از سوی خدا را قرآن پیش کشید: «كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَأْنٍ» (الرحمن، ۲۹)؛ قرآن در کنار توحید افعالی، نقش علی معلولی پدیده‌های جهان و نظام اسباب را اساس آفرینش و تدبیر جهان دانست و فرمود: «إِنَّ اللَّهَ بِأَمْرِهِ فَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (طلاق، ۳)؛ فاعلیت مستقل خدا و فاعلیت مأذون اشیا را قرآن بیان کرد (انفال، ۱۷)؛ فقر همگان و غنای مطلق خدا را قرآن به رخ کشید (فاطر، ۱۵)؛ قرآن خدا را نور آسمان‌ها و زمین دانست و از احاطه قیومی خدا بر جهان سخن گفت (نور، ۳۵؛ طلاق، ۱۲)؛ قرآن در مقابل نگاه طبیعت‌گرایانه و ناهوشمندانه به هستی، زوایای جهان را آیت و جلوه خدا معرفی کرد (روم، ۲۰-۲۵)؛ قرآن قضا و قدر الهی و علم پیشین خدا به همه حقایق را برنمود (حجر، ۲۱؛ قمر، ۴۹)؛ قرآن با تأکید بر نفوذ اراده خدا بر همه امور، حتی اراده انسان، در عین حال انسان را مسئول سرنوشت خود دانست (تکویر، ۲۹؛ نجم، ۳۹)

بیان استوار قرآن در اوصاف واجب تعالی، بنیاد اندیشه توحیدی قرآن است. قرآن اوصافی چون زنده زندگی بخش (الْحَيُّ الْقَيُّوم)، قادر مطلق (بقره، ۱۶۵)، علم و حضور مطلق (بقره، ۲۵۵)، رحمت بی پایان (اعراف، ۱۵۶)، و مالکیت حقیقی خدا بر همه چیز (بقره، ۲۵۵)، را ویژه خدا دانست. قرآن مبادی و مراتب فعل خداوند، چون علم و اختیار و مشیت و قضا و قدر را تشریح کرد. قرآن بر اتقان فعل خدا تأکید کرد (نمل، ۸۸) و فعل خدا را قانون‌مند و جهان را پیرو سنت‌های بی تغییر الهی (فتح، ۲۳) دانست. قرآن هدف‌مندی و حکیمانگی فعل خدا (انعام، ۷۳) و هدف آفرینش جهان و انسان را خدا دانست (یونس، ۳۴؛ نمل، ۶۴).

۱-۶. پیشینه تحقیق مسئله

پس از ذات و صفات، افعال الهی، رکن سوم از مسائل الهیات توحیدی است که توجه جدی متکلمان متقدم مسلمان را به خود جلب کرد. متکلمان فرقه‌های گوناگون، از اشعری و معتزلی و امامیه، هر یک براساس روش فکری خود مسائلی چون اراده، قضا و قدر، حکمت و عدالت، فاعلیت انسان و جز آن را در حوزه افعال الهی بررسی می‌کردند. پس از ایشان فیلسوفان و عارفان مسلمان نیز در مسائل افعال الهی تعمق ورزیده‌اند. جز حوزه کلام و فلسفه، برخی از آثار روایی، چون بحارالانوار مجلسی و آثار تفسیری نیز درصدد تفسیر ماهیت افعال الهی و قلمرو خلق و تدبیر خدای متعال برآمده‌اند.

افعال الهی معادل «آفرینش و تدبیر خدا» در سراسر گیتی است. این مسئله حضور و ارتباط مستمر خدا با جهان و انسان را در میان می‌کشد. با این زاویه نگاه نیز تأملاتی صورت گرفته و آثاری پدید آمده که البته به هدف بازخوانی دیدگاه قرآن کریم نبوده است.

همچنین مسئله حضور و فاعلیت خدا، یکی از وجوه مناسبات علم و دین در الهیات جدید غرب و محل مباحثات جدی دین‌پژوهان بوده است. این مفاوضات البته در دوره گسترش علوم تجربی و مدرنیته، تا روزگار پسامدرن، فراز و فرودهای بسیاری داشته است. در آغاز بسط علوم زیستی و فیزیک مکانیکی، عرصه بر حضور خدا تنگ انگاشته شد، اما با ملاحظات جوانب بیشتر هستی و درک انگاره وسیع‌تری از جهان و پیدایش نظریه عدم قطعیت در فیزیک کوانتوم، زمینه اقبال به حضور خدا پررنگ تر شد. طرح آثاری با مضمون: Divine Action and Modern Science یا Divine Action in the Framework of Scientific Thinking: From Quantum Theory to Divine Action، گویای این اقبال‌اند. هرچند از نظر ما، نه آن

ادبار بر یک مبنای معقول بود و نه این اقبال بر یک رویکرد استوار متکی است؛ زیرا ورود علم به قلمرو متافیزیک و مطالعه مسئله‌ای فراتجربی و فلسفی با روش تجربی، حرکتی بسیار مخاطره‌آمیز است.

در هر روی، چهار ویژگی اساسی مطمح نظر نگارنده بوده است که به‌زعم وی، جامعیت آنها مقصود پژوهش‌های فوق نبوده است. آن چهار ویژگی عبارت‌اند از:

یک، نگرش جامع به مسائل اساسی حوزه افعال الهی و ارتباط خدا با جهان و انسان، درون یک منظومه فکری منطقی منسجم؛

دو، استخراج و بازشناخت دیدگاه قرآن درباره حضور فاعلیتی و تدبیری خدا و نسبت خدای جهان با جهان و انسان؛

سه، رویکرد عقلی به مسئله افعال خدا، که در اساس یک مسئله عقلی است و بدون تحلیل عقلی، فهم صحیح آیات و اصطیاد دیدگاه قرآن فراهم نمی‌آید.

و چهارم، آنکه این پژوهش پیامدهای هدایتی و توحیدی نظریه حضور خدا در جهان و حیات انسان را در نظر داشته است؛ پیامدهایی که می‌توانند زمینه‌ساز تحول فردی و اجتماعی، و بسترساز تمدن نوین اسلامی شوند.

۷-۱. روش و رویکرد

رویکرد این تحقیق از سنخ قرآنی-کلامی بوده، روش آن نیز ابتدا بر تحلیل عقلی و تبیین قرآنی دارد. شواهد قرآنی مسائل افعال خدا بیش از آن است که همه آنها آورده شوند. از این‌رو، در هر مسئله به بیان نمونه اکتفا شده است. نویسنده ضمن توجه به پیشینه آرا و منازعات کلامی تفسیری فرقه‌های گوناگون، بیش از آنکه درصدد نقد دیدگاه‌ها باشد، انگاره طرح ایجابی مسائل حوزه افعال الهی را در نظر داشته است. از این‌رو، در بررسی مسائل حوزه افعال حق تعالی، اهتمام شده است با تحلیل عقلی و تبیین قرآنی، گزاره‌های معرفتی قرآنی تازه‌ای دریافت و صورت‌بندی شود.

۸-۱. ارکان چهارگانه توحید

توحید، اصل و اساس ایمان و پایه سایر اصول اعتقادی دین است. الهیات توحیدی بر چهار رکن اساسی استوار است: باور به یگانگی خدا در ذات، اوصاف، و افعال؛ باور به الوهیت خدای یگانه؛ اختصاص عبادت و حمد و ثنا برای خدای یکتا. این ارکان چهارگانه، نمود توحید نظری و عملی و حد نصاب اعتقاد و منش توحیدی و مرز شاخص یک انسان موحد از غیر موحد است.

توحید در ذات، بدین معناست که هستی خداوند، یگانه و بی مانند، بسیط و منزّه از هرگونه اجزاء بالفعل، بالقوه، و تحلیلی (ماهیت و وجود) است (مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۷۹).

توحید در صفات، در اصطلاح حکیمان متأله، بدان معناست که اوصاف کمالی واجب تعالی، مانند حیات، علم، قدرت و جز آن، برخلاف اوصاف دیگر موجودات، امری جدا، زاید و عارض بر ذات نبوده، بلکه اوصاف ذاتی حق عین ذات حق و کمالات ذاتی حق تعالی هستند (صدرالمتألهین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۳۳-۱۴۳؛ طباطبایی، بی تا، مرحله دوازده فصل نهم).

توحید در افعال، در اصطلاح حکیمان مسلمان، بدین معناست که خدای متعال در انجام افعال خویش یگانه و مستقل است و هیچ گونه نیازی به کمک و یاری هیچ موجودی ندارد. البته تفسیر صحیح این باور، به مفهوم نفی وسائط، انکار نظام اسباب، و طرد روابط سببی مُسببی میان پدیده های جهان نبوده؛ بلکه مراد نفی تأثیر استقلال، و وابستگی ذات، و آثار موجودات، به واجب تعالی است.

توحید در الوهیت، چهارمین رکن توحید بوده و مفهومش آن است که اله و معبودی جز خدای یگانه و هستی بخش و کارگردان جهان، شایسته پرستش و عبادت نیست. توحید در الوهیت، از سویی متضمن اعتقاد به مراتب پیشین، یعنی توحید در وجوب وجود، توحید در خالقیت و توحید در ربوبیت است، و از سوی دیگر، مستلزم رفتار موحّدانه و عبادت یکتاپرستانه از سوی انسان موحد است. از این رو «لا اله الا الله»، اصلی ترین شعار توحید و مرز نصاب توحید به شمار می آید.

ارکان چهارگانه توحید، با تفسیر مختصری که از آنها بیان شد، مبتنی بر مبانی مُتَقَن عقلی است که در منابع مربوط آمده اند. همچنین، این رویکرد عقل گرایانه توحیدی به گونه ای صریح، در بسیاری از آیات قرآن و احادیث اهل بیت علیهم السلام تبیین یافته است. انواع و مراتب توحید در نگرش عارفان مسلمان و تفاوت آن با نگرش فیلسوفان، البته مجال دیگری را می طلبد (ر.ک: سیدحیدر آملی، ۱۳۶۸ش، ص ۱۰۵-۱۵۳).

۹-۱. جهان هستی، فعل الله

در میان ارکان چهارگانه توحید، تبیین افعال خدا نقش اساسی در سیاق فکری و جهت‌گیری زندگی انسان مؤمن بر جا می‌گذارد. براساس جهان‌بینی توحیدی، صحنه هستی قلمرو «خلق» و «تدبیر»، حق تعالی است. قرآن کریم، همه رخدادهای جهان مشهود و نامشهود را به خداوند و فعل او منسوب می‌کند. خدا هستی را می‌آفریند و باز می‌گرداند: «اللَّهُ يَبْدُؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ» (روم، ۱۱)، آن را اداره می‌کند: «يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ» (سجده، ۵)، آسمان‌ها و زمین را می‌آفریند و ثمرات زمین را روزی انسان قرار می‌دهد (ابراهیم، ۳۲)، آسمان‌ها و زمین را نگه می‌دارد (فاطر، ۴۱)، آنچه را در آسمان‌ها و زمین است در تسخیر انسان قرار می‌دهد (لقمان، ۲۰)، شب و روز، و خورشید و ماه و ستارگان را برای انسان قرار می‌دهد (نحل، ۱۲)، کتاب و حکمت می‌آموزد (بقره، ۱۲۰)، نطفه‌ای که در رحم می‌ریزند، خدا آن را آفرینش پیاپی می‌دهد (واقعه، ۵۸-۵۹)، بذری که در زمین می‌پاشند خدا آن را می‌رویاند (واقعه، ۶۳-۶۴)، مرگ را خدا مقدر می‌کند و کسی را توان گریز از آن نیست (واقعه، ۶۱) و ریز و درشت رخدادهای گیتی، همه فعل خدایند. کوتاه سخن آنکه، هرچه نام شیء دارد، آفریده خداست: «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ» (رعد، ۱۶) و بالاتر از آن، فعل انسان، به مثابه یک موجود مختار، نیز فعل خداست: «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ مَا تَعْمَلُونَ» (صافات، ۹۶). پس، از منظر نگاه قرآن، جهان هستی و یکایک پدیده‌های آن، فعل الله هستند.

۱۰-۱. تفاوت نگرش علمی و نگرش عقلی-دینی به هستی

علوم گوناگون هر یک، در پی شناخت پدیده‌های هستی‌اند، اما دو تفاوت بنیادی این دو گونه نگرش را از هم جدا می‌سازد: نخست، شیوه علم در شناخت پدیده‌های هستی نگرشی ریزبینانه، جزئی‌نگر و افقی است. اما تحلیل عقلی و دینی و از جهان و اشیای آن به منزله فعل الله، نگرشی علی، غایت‌جویانه و عمودی است، و موجودات را به مثابه آیت و مظهر خدا ارزیابی می‌کند، نه به‌عنوان طبیعت محض؛ دوم، نگاه علم به شناخت هستی، محدود و معطوف به عالم طبیعت و جهان مادی است، اما مطالعه عقلی و قرآنی به افعال حق، نگرشی مُوسَّع و ناظر به همه مراتب و آفاق هستی اعم از مادی و مجرد است. این دو نوع جهان‌بینی و دو گونه نگرش به هستی، برخاسته از دو گونه معرفت‌شناسی است. یک نوع معرفت‌شناسی آن

است که منبع و ابزار معرفت و شناخت واقعیات را محدود و منحصر در حس و تجربه می‌نماید. طبیعی است که رهاورد چنین شناختی، تنها پدیده‌های فیزیکی شناخت‌پذیر با ابزار تجربی است. و مدل دیگری از معرفت‌شناسی، منبع شناخت را افزون بر تجربه، عقل برهانی و وحی پیامبرانه می‌داند. دستاورد این نوع شناخت البته گستره‌ای ورای جهان طبیعت و پدیده‌های مادی آن خواهد بود. رویکرد ما در ارزیابی افعال الهی، بررسی واقعیت‌ها، اعم از جهان مشهود است که به وسیله هر یک از مجاری تجربه، تعقل و وحی شناخت‌پذیراند.

۱۱-۱. افعال الهی، توحید افعالی

گفته شد در منطق قرآن، خداوند در انجام دادن افعال خود از هر شریک و یابوری بی‌نیاز است، و هیچ موجودی جز خدا، در افعال خود مستقل نیست. هر تغییر و تحولی که در هستی رخ می‌دهد، مشمول اراده و مشیت خداست. مضمون این دو گزاره معادل است با توحید در آفرینش و تدبیر، یا همان توحید افعالی. بر پایه تأکید قرآن همه قدرت‌ها منحصر در وجود خداست. «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (بقره، ۱۶۵) و به تعبیر سورة توحید، خدا کفو، شریک و همتایی در ذات و در فعل ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۸۹).

به بیان قرآن «إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ» (آل عمران، ۱۵۴) کار [عالم] یک سره به دست خداست». سر رشته همه اسباب و مسببات جهان، خدای متعال است. قدرت و مشیت مطلق الهی، در پیدایش و استمرار همه پدیده‌های جهان، و آثار و شئون وجود آنان، نافذ و جاری است، و موجودات عالم هرچه دارند در پرتو عطای اوست، نه مستقل از او و ذکر مبارک «ما شاء الله ولا قوة الا به» و «ولا حول ولا قوة الا بالله العلیّ العظیم»، در قلب و زبان اولیای الهی نیز بر همین نکته توحیدی اشاره دارد. از امام جعفر صادق (علیه السلام) روایت شده است که فرمود: «ای پسر ابی‌جعفر! خداوند تبارک و تعالی [در ذات و صفاتش] یکتا و یگانه است و در امر خویش متفرد (مستقل) است؛ یا ابن ابی‌جعفر! إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَاحِدٌ مُتَوَحِّدٌ بِالْوَحْدَانِيَّةِ مُتَفَرِّدٌ بِأَمْرِهِ...» (صدوق، ۱۴۱۶ق، ص ۱۵۲).

۱۲-۱. عقل، فاعلیت مطلق خدا و توحید افعالی

تحلیل عقلی آشکارا بر این حقیقت دلالت دارد که وصف «امکان»، یعنی ضرورت نداشتن وجود و عدم، به مثابه وصف ذاتی وجودهای امکانی، ایجاب می‌کند که در حدوث و بقا، نیازمند به علتی

باشند که در ذات خود واجب باشد. چنان‌که در تحلیلی عمیق‌تر، فقر وجودی و نیاز موجودات، و هویت تعلقی و نامستقل آنها، منشأ وابستگی وجودی و تحصیل هویت و همه شئون هستی آنها، به وجود مستقل و بسیط الحقیقه است (صدرالمتألهین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۳۶۸) بر پایه همین اصل معرفتی است که، واجب تعالی، جان همه جان‌ها، و وجود همه موجودات، و نور آسمان‌ها و زمین تلقی می‌شود (صدرالمتألهین شیرازی، ۱۳۶۶ ش، ج ۴، ص ۳۵۶-۳۵۷).

۱۳-۱. قرآن و مؤلفه‌های توحید افعالی

تحلیل مضمونی توحید افعالی، و یکتایی خدا در آفرینش و ربوبیت عالم، مَبْنِی مفاهیم اساسی توحید در خالقیت، ربوبیت و توحید در مالکیت است. وقتی تنها موجود واجب و بی‌نیاز در عالم، ذات خداست و غیر او همه ممکن الوجود و نیازمندند، در این صورت آفرینش و خالقیت، منحصر در ذات او خواهد بود: «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ» (رعد، ۱۶). از سوی دیگر، خداوند مالک حقیقی همه مُلک و ملکوت جهان وجود است که همه موجودات هستی را در یک نظام کلان به هم پیوسته و هماهنگ، تدبیر کرده و آنها را اداره می‌کند. توحید در ربوبیت، به معنای کارگردانی عالم بوده و توحید در مالکیت، به معنای صاحب اختیار بودن است. در منطق قرآن موجودات هستی، پس از آفرینش، منعزل از پروردگار هستی و تصرف آن به آن خدا، در همه تحولات وجودی نبوده، بلکه پیوسته در اتصال با اویند. به گفته دیگر، همان خدایی که پدیده‌ها را به حیات آورده، همو پیوسته در کار آنهاست: «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» (اعراف، ۵۴).

۱۴-۱. خدای دائم الحضور و پیوسته در آفرینش

قرآن این پرسش بنیادی را که: نسبت و ارتباط خدا با جهان چیست؟ این‌گونه بیان می‌کند که پیوند خدا با جهان، پیوندی ژرف و ناگسستگی است. جهان‌بینی توحیدی قرآن، رابطه خدا با هستی را پیوند سرمدی و ربط ابدی می‌داند. خدای قرآن لایزال، قیاض مطلق است و جهان وجود با همه پدیده‌های خرد و کلانش، دم به دم از او فیض می‌گیرند و حیات تازه می‌یابند: «يَسْتَلْهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» (الرحمن، ۲۹).

۱۵-۱. هستی تجلی اوصاف کمال حق تعالی

جهان هستی چه نسبتی با اوصاف حق تعالی دارد؟ به اقتضای برهان و قرآن، جهان، یعنی افعال پروردگارِ عالم، ظهور بارقه‌ای از اوصاف و کمالات ذات حق تعالی است. خدای قرآن، حیّ مطلق، قیوم مطلق، علم، قدرت و خیر و فیض مطلق است. پیدایش وجود و تحقق حیات در عالم، حکایت می‌کند که بخشنده زندگی به ناموجودها، خود دارای حیات ذاتی و استقلالی و سرمدی و خیر و جود محض است. آری معلول و اثر، ناگزیر با علت حیات بخش خود سنخیت دارد، و معلول بروز و ظهور فاعل و علت خویش است. از این‌رو، قرآن در جای جای آیات خویش بر اوصاف کمال الهی اشارت می‌دهد.

۱۶-۱. فاعلیت مطلق خدا، و نظام اسباب عالم

اگر تنها فاعل مطلق عالم، وجود واجب تعالی است، آیا در این صورت موجودات عالم و اشیای هستی، هیچ نقش و کارکردی ندارند؟ این پرسش محور دیگری از مسائل و احکام حوزه افعال خدا و نسبت خدا و جهان است. تحلیل این مسئله نیز آن است که هستی‌های امکانی در وجود و همه شئون و آثار خود نیازمند و متکی به واجب بالذات‌اند؛ پس هر حرکت و حادثه‌ای در عالم، فعل خدا و منوط بر اراده و مشیت اوست. واجب تعالی، در انجام افعال خود مستقل و بی‌نیاز از هر غیر است (به واقع غیری جز واجب، و شئون او نیست) و آفریدگان خدا، ضمن واقعیت داشتن، هر یک جایگاه و نقش خاص خویش را دارند، اما این همه، به اذن الله است و نه مستقل از الله.

پس به حکم عقل بین و وحی قطعی، فاعلیت به معنای ایجاد و افاضه هستی، منحصر در ذات واجب است؛ «لَا مُؤَثَّرَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ»، ولی این گزاره، نافذی نظام ضروری علی-معلولی و سببی-مستببی عالم نیست؛ زیرا نظام اسباب نیز، از شئون فاعلیت حق و نتیجه تقدیر الهی است. مفهوم دقیق «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (قمر، ۴۹)، چیزی جز همان نظام خاص و قانون و ترتیب معین برای آفرینش نیست. قرآن کریم با تأکید بر انحصار فاعلیت حقیقی در خدای تعالی، علیت عام، یعنی شرایط، مُعَدَّات، مقتضیات و اسباب را پذیرفته، و دامنه و مصادیق علیت را بسی فراتر از اموری می‌داند که بشر به شیوه تجربی می‌شناسد.